

Сарагам Салимбаев

Жазаластар

Жарастынты

САҒАДАТ СӘЛІМБАЕВ

ЖАҒАЛАСТАР
ЖАРАСЫМЫ

ХИКАЯТҒАР

ББК 84 Қаз 7-4
С 28

Сағадат Сәлімбаев
С 28 Жағаластар жарасымы: Хикаяттар — Алматы, 2002.—
176 бет.

ISBN 9965-00-165-0

Қолыңыздағы кітап Есік өңіріндегі обалардың бірінен табылған Алтын адам төңірегінен сыр шертеді. Негізгі кейіпкерлер Алтын адамды топырақ астынан аршып алған археолог пен аудан өлке тану мұражайының директоры. «Алтын Адам» қауымдастығы құрылып оны басқару жүйесін қолдарына алма-кезек алған азаматтардың өзара мәмлеге келуі қызық оқиғалармен өрілген. Тірелген тығырықтан өту жолында азды-көпті жарасымды істер көркем суреттеледі.

«Наныңыз, Ноян еліненбіз» атты екінші хикаят жазушының қиялынан туған. Ондағы айтылатын ғаламат жағдайлар мен түсініктемелер күнделікті өзіміздің өмірімізде кездесіп жататын уақиғалармен қауыштырыла баяндалады. Оқырмандарды көркем сөз бен қалың ойдың ғажайып сырларына жіпсіз жетелейді деп сенеміз.

С $\frac{4702250201}{00(05)-02}$

ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 9965-00-165-0

© Сәлімбаев С., 2002

ЕШКІМГЕ ҰҚСАМАЙТЫН ҚАЛАМГЕРДІҢ ҚОС ХИКАЯТЫ.

Есіктің көне қорғанынан Алтын адамның табылуы, сол тарихи оқиғаға байланысты қазбагер-археологтардың іс-әрекеті, психологизм, атақ, ақша үшін тартыс, кісілердің бір-бірімен кетісуі мен табысуы хикаяттың өзекті жүгі деуге болады. Адам табиғатынан эгайст, өзімшіл, өзімнің шыққан төбешігім биігірек болсын деп жанталасады. Әрдайым өзім дегенде өгіз қара күші бар. Міне, осы ретте бас қазбагер-археолог Ақышевтің алған бетінен қайтпайтын бірбет, турашыл, қасарыспа мінезі деп ашылған, манайындағы адамдарға тек турашыл, бетке айтар, тәуекелшіл сыйпатымен көрінеді. Сонысымен де әдеби кейіпкер образ биігіне көтерілген. «Жағаластар жарасымы» тек қана Алтын адамның табылуы туралы тарихи дерекнама емес, кейінгі қауымға қаратып айтар салмақты ойы бар пәлсапалық құнды дүние.

Біріншіден: автор Алтын адам — ханзаданың ғасырлар көмбесінен қалай ғана тоналмай, дін аман біздің заманымызға жеткені туралы өз жобасын ұсынады. Ол версия — әлі күнге ешкім айтпаған әрі жаңа, әрі тосын. Хикаят осынысымен құйтырқы оқиғаларға толы, оқырманға астарлап жеткізер ойы мол.

Екіншіден: Алтын адам — ханзаданың дене бітімін көзге елестетер алтын өшекейлі киімнің қалай жасалғаны туралы мағыналы, ойлы тұжырым айтады. Бұрын адамды адамгершілік биік дәрежеге көтерген еңбек деп келсек, енді автор адамды айуаннан бөлекшелеген, биікке көтерген өнер деген батыл байлау жасайды. Өнер — шеберлік ізденістің бастау көзі, ол ешқашан тоқырап, толастамақшы емес. Бір істің соңына шұқшия түсіп, ізденгеннен ізденіп нағыз шебері болғанда ғана адам әлгі шаруаның қас өнершісі болмақ. Бұл ретте археолог-қазбагер, оның маңайында жүрген өзге де толып жатқан кейіпкерлер нағыз өнерпаз, орысша айтсақ мастер деуге әбден келеді. Осы орайда автор трактовкасындағы біраз жайтгер, пәлсапалық астарлар әйгілі жазушы Александр Булгаковтың «Мастер және Маргарита» романының желісімен үндес шығып жатады. Бұл қаламгердің білігі мен биігін көрсететін үлкен белгі.

«Наныңыз, Нойан еліненбіз» деп аталатын екінші хикаят қиял ғажайып мативіне құрылған, өзіндік бояуы, ырғағы, желісі, астары бар шығарма. Бас кейіпкер Баба өзге планетадан қоныс аударып жерге өмір, өнер әкеледі. Бұрын біздер маймылдан адам жаратылды деп келсек, енді

автор, «Жоқ, маймыл адамның азғындаған түрі, жалқау, жатыпшыер, ойсыз, мұңсыз адамдар заман ауыса адам тұқымынан өзгеріп маймылға айналып кеткен» деген версия ұсынады. Өзге планетаның қоқсығын, керексіз нәрсесін жерге әкеліп тастау үрдіс болғандығын, сол сол салттың еш толастамай әлі күнге жалғасып келе жатқандығын құнарлы, көркем тілмен құлпырта баяндап жеткізеді. Шығармада Қорлан мен Әсия секілді ауыл тірегі болып жүрген үлкендер, олардың бозөкпе ұлы Ерболат, безбүйрек келіні, ауруханаға түскен Өскенбай қарттың қылығы, каратә әдісін қолданған көргенсіз қыздан оңбай таяқ жеген Қайырбек қарт... бір-бір үлкен сүбелі шығармаға образ болғандай, өмірдің өзінен ойып алғандай кесек мінез иелері. Повесте фэтон планетасынан ауып келген ғажайып ақылды адамдардың іс-әрекеті өзінше жеке желі болып оқырманды жіпсіз жетелейді. Қиял ғажайып мағынасы мен бүгінгі бүкпесіз ауыл тірлігі домбыраның қос ішегіндей қатар өріледі, аса бір әдемі өрнек жасайды.

Автор осы кітабы арқылы көп өскендігін танытады: мұнда диалог — сөз саптасулар арқылы Достоевскийше тартыс өрбіту, мегзеу, түспал арқылы фантазия мен қарапайым реалистік тіршілікті Булгаковше қатар өрбіту, қазақ классикасының мол-мол иірімді, мухит толқынындай сарынын бөтен сыйпат сыйқыры қатар сезіледі. Кей тұстары шұбалаңқылық, бірді айтып бірге кету, келеңсіз күйкі көріністер қылаң беріп қалса дағы, жалпы алғанда өрнегі мүлде бөтен, тұжырымы тосын, мағлұматы мол шынайы шығарма туған. Кітаптағы қос хикаят — бүгінгі қазақ прозасына мүлде тосын, бояуы, ырғағы, айтары өзгеше өнер туындысы болып қосылары анық.

Жазушы Сәлімбаев ешкімге ұқсамайтын өрнектеп жазатын бітімі бөлек, ойы терең қаламгер.

Ешкімге ұқсамайтын сөз саптасымен бүгінгі қазақ прозасын бір сатыға биіктетіп тұрғандай. Ендеше биіктей бер, өнерің өлмесін, мың сан оқырманыңды жаңа шығармаң арқылы ойландыра бер!.. Биік бейнелерге жетелей түс!.. Жазарың көбейсін, қаламдас дос, демекпіз.

Дүкенбай Досжан,

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты,

М. Әуезов атындағы ұлттық сыйлықтың лауреаты.

ЖАҒАЛАСТАР ЖАРАСЫМЫ

*Өмір — алуан өнердің қосындысы,
Өнері аздың болар қысқа өмірі,
Өнерлі ел — өнегелі ел қашан да,
Өнегелі ел — өлмейтін ел әманда.*

Қорлан.

I

«Еңбекшіқазақ» аудан газетінің редакторы Хайрулла Ахметжанов басшылық жасайтын ұжым, әр жылы, жыл аяғына таман газет оқырмандарына: «Жыл Адамына» лайықты аудандағы аяулы азаматтарының аты-жөндерін атап, редакцияға хабарлаңыздар» деп «Еңбекшіқазақ» газетінің бетіне неше дүркін жариялап, қауым жұрттың пікірлерін білуді әдетке айналдырған.

Бұрынғы жылдары «Жыл Адамы» атағына ие болғандар — Қазақстан Республикасының даңқын әлемге паш етіп жүрген әйгілі спортшыларымыз, кикбоксингі шебері Ермұрат Қайыпжанов, желаяқ (морофоншы) Алпыс Ермағамбетов, шаруашылық басшылары Садыхан Жұрымбаев пен Әлім Жұмабеков еді.

Ғасырлар тоғысындағы 1999-шы жылдың аяғында газет оқырмандары мен аудан жұртшылығының айтқан пікірлерін сорапқа салған сарапшылар қорыта келіп, өнер майталманы, мүсінші, атакәсіп салаларын дамытушы зергер ұста Дәркембай Шоқпарұлын, археолог, тарихшы-ғалым, Есік қорғанынан табылған Алтын адамның атасы атанған Бекмұхамбет Нұрмұханбетұлы және «Казкоммерцбанктің» Шелек бөлімшесінің басшысы, іскерлігі, қайырымдылығы ерекше көзге түскен Санат Жұмәділовты атаған еді. Оларға «Жыл адамы — 99» атағын аудан әкімі Нұрсұлтан Әкежанов салтанатты жағдайда тапсырады. «Еңбекшіқазақ» газетінің екі мыңыншы жылы наурыз айының оныншы жұлдызындағы санында «Жыл адамы — 99» деген мақала жарияланып, олардың суреттері басылып ауыл-ауылдағы қауым оқырмандардың қолдарына тиеді. Бұл деген, қасымызда жүрген ауданымыздағы аяулы азаматтардың көтерілген деңгейін мақтанышпен паш етіп, жұртына жеткізу ғой! «Мына бастамалары ойымнан шықты. Рахмет, редакция ұжымына! Осы дәстүрлерін жылда жалғастыра берсе кұп та кұп болар

еді...» деген пікірді көптеген газет оқырмандарынан өз құлағыммен естідім. Мен де солай дер едім.

Қарбалас күндер. Еліміздің егеменді ел болған ұлы күні де таяп қалған-ды. Осы тұста Есік қаласының тарихында бұрын-соңды болмаған үлкен қуанышты уақиғаға, 2000-шы жылы желтоқсанның 14-ші жұлдызында аудан әкімі ғимаратының алдындағы алаңда жиылған қауым жұрт ду-у қол шапалақтап жатыр. Неге қуанбасқа! Бұдан бұрын да Есік қаласында орнатылған Жамбыл Жабаев пен Мұхтар Әуезовтың мүсіндерін жасаған Алматы қаласының тұрғыны Болат Құсайынов бұл жолы, әлемге әйгілеп Есік қаласының атағын шартарапқа паш еткен Алтын адамның ғажайып тұғырын жасап, көп жылдар бойы көкке қолын созып тұрған пролетариат көсемі Лениннің мүсіні алынып тасталынып, оның орнына әлгі, биіктігі 3, 2 метрлік Алтын адамның бейнесі орнатылды, соның ашылу салтанаты еді, жиылған қауым жұрттың ду-ду қолшапалақтап қуаныштарын білдіріп жатқандары.

Мінбеге шыққан аудан басшылары мен лауазымды азаматтар желпілдеген қызулы сөздер сөйлеп жатты. Әлден соң мінбеге көтерілген мүсінші Болат Құсайынов былай деді:

— Я очень рад, что выполнение заказа доверили мне, не только из-за денег — скажу прямо, сметы хватило только на изваяние из железобетона, сравнительно не дорогое, более простое по технологии, чем бронзовое. Мне приятно то, что Алтын адам изготовленный нашей группой скульпторов, будет украшать свою историческую родину — Есик. На изготовление глиняной статуи, формы из гипса, оклейку у нас ушло около четырех месяцев. Могу заверить, что памятник стопроцентно выдержит испытание погодой и времени, — деп мүсіннің мықты әрі еш уақытта мүжілмей тұра беретінін сол жерде шегелеп айтып берді.

Аудан газетінің бел тілшісі И. Туралин мырза да қарап қалмады. «Еңбекшіқазақ» газетінің бетіне жариялаған мақаласында: «... Волнение мастера понятно — Болат Кусаинов в Есике не «новичок». Его рукой были изготовлены бюсты Жамбылу Жабаеву и Мухтару Ауэзову еще несколько лет назад. С заказом бюста М. Ауэзову Кусаинова слишком торопили, пришлось готовую скульптуру ускоренно сушить и вскоре после установки она «поехал» на реставрацию к Д. Шокпарову. Но, что ни делается — делается к лучшему. При первом открытии задвинутый в угол площади памятник теперь обрел достойное место — вместо бюста Ленина у Есикского городского акимата. Открыт тоже 14 декабря, — деп жазады. Туралин мырзаның «Но,

что не делается — делается к лучшему» деген пікірін түсіне алмадым. Қаржы шығарып Алматының шеберханасында дайындалған мүсін әкелініп, салтанатты түрде орнатылған соң, көп ұзамай орнынан қайта алынып, косымша қаржы шығарып басқа шебердің шеберханасына жеткізіліп қалпына келтірілуін айтқаны болар, «... делается к лучшему» дегені.

* * *

Ауыл адамдарының әр қилы кей тұста «Алтын адамның» қалай табылып, қалай қазылып алынған жайында қарама-қайшы пікірлер айтылып жүргендіктен, Алматыдағы археология институтына барып директоры Карл Байпаковпен сұқбаттасып қайтпақ болдым. Реті келсе, сол «Алтын адамды» топырақ астынан аршып алу жұмысына басынан бастап аяғына дейін басшылық жасаған қазбагер Қ. Ақышевпен дидактасып қалармын деген үмітпен, ертесінде Алматыға қарай жол тарттым.

Ақышевқа жолыға алмадым. Өйткені ол кісі Астана қаласында екен. Содан жылы жүзбен қарсы алған Карл Байпаковтың қабылдауында болып, келгендегі шаруамды айтқан едім.

— Иә, қазақ елінің тарихында сирек кездесетін ол күндер әлі есімде, — деп Карл Байпаков әңгімесін бастап кетті. — Заң бойынша қай қорған болмасын, оны тегістеу кезінде тым болмағанда бір археолог басында болуы тиіс. Осыған орай Еңбекшіқазақ ауданындағы біраз қорғандар құрылыс немесе егін егу жағдайына байланысты тегістеу керек болды. Сондықтан ол ауданға археолог Бекмұханбет Нұрмұханбетовты жібергенбіз. Ол аудандағы тегістелген қорғандардан табылған құнды заттарды, сынығына дейін, тізімге алып жүреді емес пе. Сол тұста жаңа автобаза ғимаратын салмақ болып, құрылысшылар жер қазу жұмысына кірісіп те кетеді. Жоба бойынша ғимарат орнайтын орындағы үлкен бір қорған құрылыс жұмысына кедергі келтірген соң, оны тегістеп тастауға тиісті орыннан ұлықсат алынады. Содан құрылысшылар шынжыр табан бульдозерді айдап әкеліп, әлгі қорғанның шетін қопара бастайды. Бекмұханбет қорғанның басында болады. Ол қорғанда тоналған болып шығады. Тоналғанына іштей налыған Бекмұханбет оның табанында қирап жатқан адамның қанқасын жиып алып, оларды тізімге алады да, қаттап жәшікке салады. Содан қайтпақ болады. Осы тұста тегістелген қорғанның жиегін тағы бір мәрте сүзіп өткен бульдозердің табанының астынан бір бөрененің басы со-

паң етіп шыға келгенін байқап қалған Бекмұханбет, жұмысты тоқтата қойып, келіп бастығы Ақышевқа айтады. Ертесінде Ақышев бастаған бір топ археологтар Есікке қарай бет алады... Мұның бәрін мен несіне баяндап отырмын. Егер сіз барып Бекмұханбетке жолықсаңыз, ол ең анық мәліметтерді айтып береді. Өйткені ол кісі қазба жұмысының басынан бастап аяғына дейін қатысты емес пе,— деді Карл Байпаков.

Сөз арасында Карл Байпаков өзінің Талғар қаласында өмірге келгенін. Әке, шешесі ұстаздар болғанын. Әкесі Молдахмет Байпаковтың Ұлы Отан соғысының соңғы күндері қаза болғанын. Анасы — Лидия Ивановна әлі күнге күйлі-қуатты қолдарында тұрып жатқанын айта келіп:

— Өзім Ленинград қаласындағы археология және этнография мамандарын даярлайтын институтты тамамдаған соң Алматыға келіп жұмысқа орналасқам. Содан 1991-ші жылы дербес өз алдына археология институты болып бөлініп шыққан мекеменің тізгінін осы күнге дейін қолымда ұстап келем. Кейін келе ғылым докторы деген атаққа да ие болдым. Және Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының корреспондент мүшесімін,— деп біраз үнсіздіктен кейін әңгімесін жалғастырып.— Сөйтiңiз. Бекмұханбет Нұрмұханбетовқа барып жолығыңыз. Кешiрiңiз, Ғылым академиясына баруым керек едi. Аз-ақ уақыт сұқпаттасты деп сөге жамандамаңыз,— дедi де орнынан тұрып.— Келесi кездескенше сау-сәләмат болыңыз,— деп қолын ұсынды.

Карл Байпаковтың қабылдауынан шыққан соң археология институтының үлкен залында қойылған Алтын адамның көшірмесін тамашалап, алды-артына шығып көп жүрдім. Осыншама жыл қазақ елінің үлкен бір мақтанышы болып келген Алтын адам көшірмесінің бейнесін газет-журналдардың беті мен теледидардың айнасынан ғана көріп жүруші едім. Осылай дәлме-дәл көшірмесінің өзін көрмеген екем. Дүние жүзі елдерінің алдында қазақ жұртының мақтанарлық екенін көзім жетті!

Көзімнің жеткенін қайтейін, бір сәт, әлде қандай жайсыз көрініс жүрегімді тіліп өткендей болды. Еңбекшіқазақ аудан әкімшілігінің алдындағы алаңда салтанатты түрде ашылған Алтын адамның бейнесі көз алдыма орала берді. Сол бейненің бет-әлпетін мына тұрған көшірмеге ойша әкеліп қондыра қойған едім, оның бет-бейнесі мен талдырмаш келген мына дененің бір-біріне үйлеспей, әлдеқандай, талталаңдай басып жүгіріп жүрген ергежейлінің пошымы көз алдыма келе берді! (Мұндай теңеу айтқаныма Алтын адамның қасиетті аруағынан кешірім сұраймын). Денем шымырлап, жүрегім қарс айырыла: «Қап!...» деп

аузымнан шыққан сөзден басқа қолдан келер шара болмай сыртқа қарай жөнелдім.

Жол-жөнекей ой үстінде қиналғаным тағы бар. «Меніменше (көшірмесін көрген соң айтқаным), Алтын адам не әйелзаты да, немесе жасы он сегіздің ар жақ, бер жағындағы тал шыбықтай солқылдаған жігіт болған болар...» деген тұжырымға тоқтаған болдым. Сол бір тал шыбықтай солқылдаған денеге, көп дүниені бастан кешіріп, өмірдің әр соқпағының ыстық-суығын молынан көріп бетіне әжімдер түскен, ірі денелі батыр адамның (әкімшілік ғимаратының алдына қойылған мүсінді қараңыз) бет бейнесін археология институтының мұражайындағы Алтын Адамның көшірмесіне (ойша болса да) апарып қоюға жүрегім дауаламады.

Және Есік қаласындағы, Алтын адамның табылған жері деп, автобаза ғимаратының шетін ала, сол мекемені қоршап тұрған бетон дуалына тақап орнатыла салған алғашқы Алтын Адам ескерткіші де көз алдыма келе берді. Басқа жұртқа қандай әсер қалдыратынын қайдам, маған, көрген сайын, ол ескерткіш. Апарып жар тасқа Алтын адамды жарғанатша жапсыра салғандай болады да тұрады. «Ай, Қазекем-ай! өз мақтанышымызды өзіміз бағалай алмай, тіптен қорлайтын да кездеріміз болады-ау!» деген ауыр оймен ауылға да жеттім.

II

«Алтын Адамның атасы» атанған Бекмұханбет кім екенін, күндегі күйбің тірлігін, әрине, мен жақсы білем. Аралас-құралас жүріп жатқан жайымыз бар. Ал қазақ елі, тіптен, өзіміздің облыс тұрғындарының көпшілігі Бекмұханбеттің кім екенін біле бермейді-ау! «Алтын адамның атасын» неге кеңінен жұртқа таныстырмасқа деген ой келді де, Бекмұханбеттің өмір жолы мен археология саласында талмай жүріп сіңірген еңбектерінен, алған үлкенді-кішілі атақтары мен қол жеткізген жетістіктерін қағаз бетіне түсірмек болып қолыма қалам алдым, қадірменді оқырманым.

Қараңғылық қоюланып, көз байланған кез. Ақсу ауылының шетін ала орналасқан екі бөлмелі тоқал тамның сығырайып ашық қалған терезесінен домбыраға қосыла шалықтап шыққан сазды әуен, әуен сүйгіш ауыл тұрғындарының делебесін қоздырып-ақ жіберді. Құлақтарын тосып:

— Әй, мынау Нұрмұханбеттің даусы ғой! Барып әуенін тындап, көңілімізді көтеріп қайталық, — деушілер де болды.

Екі бөлмелі тоқал тамның төрінде отырған Нұрмұханбет тыңдармандардың көңілінен шығып, «Ә, бәрекелді! Жарайсың, Нұрмұханбет!» деп оқыс айтылған канатты сөздерге оның да делебесі одан әрі қоза түсіп, бір әуенді аяқтай, екіншісін бастап кетеді. Екі бөлмеде отырар орын болмай, сыртқы есіктен сығалап тұрғандар қаншама!

Жиылған жұрттың қолпаштауынан қызып алған Нұрмұханбет келесі бір әуенді домбырасына қосып шырқай жөнелгені сол екен, келген Бекшетай атынан қарғып түсіп, үйге қарай жүгіре басып келеді. Әуен тыңдап сығылыса тұрған қауым жұртты жарып өтіп, түпкі бөлмеге бас сұқты. Алқын-жұлқын үйге кіріп келген Бекшетайды көрген Нұрмұханбет асқақтата айтып жатқан әуенін кілт тоқтата қойып:

— Әй, Бекшетай, жақсылық па, әлде!.. — деп орнынан тез тұрып кетті.

— Жақсылық, Нүреке, жақсылық! Сүйінші! Әйелің үл тапты! Құттықтаймын!— деді құрбысына құшағын жая берген Бекшетай.

— Сүйінші ме?!. Сүйіншіңе болса, сүйіншіңе, мә, мынаны ал,— деп жамылып отырған иығындағы жеңіл шапанын шешіп алып, Бекшетайдың жотасына жапты.

Содан соң қуаныштан қызара-бөртеп кеткен Нұрмұханбет жиылған қауымға қарап:

— Айналайындар, мен ауылға қайтайын. Келесі жолы, дүниеге келген ұлымның құрметіне таң атқанша өздеріңе өлең айтып, жыр жырлап беремін. Кетуіме ұлықсат етіндер,— деп сыртқа қарай беттеді. Жиылған қауым екіге бөлініп, құрмет көрсетіп жол ашты. Олар да құттықтауын айтып Нұрмұханбет пен Бекшетайды ауылдың сыртына дейін шығарып салды.

Нұрмұханбет базарлы үйдің баласы. Бір құрсақтан он ағайынды. Үлкендері Мәдина деген қыз. Екіншісі Нұрахмет те, үшіншісі Нұрмұханбет. Нұрмұханбеттен кейін төрт ұл, үш қыз дүниеге келген.

Осы отбасының басқа ұл-қыздарына карағанда Нұрмұханбет жасынан ерекше қылықтарымен көзге түседі. Көп арасында жиі болып, жиын-тойда айтылатын ән мен жырды тыңдауға жаны құмар болады. Өсе келе өзі де қолына домбыра алып ән айтып, жыр жырлап, айтысқа да қатыса бастайды. Ер жете келе аға, інілеріне ұқсап мал асырап, дүние жимайды. Одан бойын аулақ ұстап серілік құрып, қайда жиын, қайда той, төрінен орын алатын болды. Мал асырап, дүние жинаудан аулақ болса да оқу, білу, әр нәрсені үйрену жағына бой алдырған. Кезінде медреседе оқып, сауатсыздарға сабақ та берген жан. 1917-ші жылғы

казан төңкерісінен кейін орысша оқып жаңаша білім алған жастар ауылға келе бастаған соң сабақ беруін тоқтатқан. Өмірінің соңына дейін қанына сіңген серілігін қалдырмайды. Жасы келген шақта да мал асырап, ауласында «тышқақ» лақты да секіртпейді. Мал басы керек бола қалса аға-інілері бар. Соларға сенеді.

Өмірінің олай қалыптасуына біріншіден өзінің өлең айтып, жыр жырлауды ұнататыны болса, екіншіден — қара қылды қақ жарып жастық шақтың қызыл қазанында қайнап жүрген тұста, көрші ауылда тұратын Досан деген құрбысының үйлену тойына бара қалады. Ол тойда әнші әрі гормоншы, жанып тұрған Гүлсім деген бойжеткенмен танысады. Көп алдында екеуі қосыла ән айтып, жыр жырлап өнерлерін ортаға салады. Жиылған қауым дән риза. Осы кеште бір-біріне көңілі ауған екеуі, көз қарастарымен-ақ өзара ұғысады. Бұдан кейін де бірнеше кештердің ұйтқысы болған екеуі, көп ұзамай отау құрады. Ойынсауық десе делебелері қозатын жас отаудың иелері мал асырап, қора салсын ба. Қай жерде жиын, қай ауылда той болса қол ұстасып кете бергені.

Бірер жылдан соң Гүлсімнің аяғы ауырлап Төлеухан деген қыз баланы өмірге әкеледі. Содан балалы болған ол болып жататын жиын-тойға белсенділікпен қатыса алмай үйде отырып қалады. Кеудесін жайлаған қызғаныш оты күйеуін тізгіндемек болады. Ол әрекетінен түк шықпады. Жаратылысынан ойын-сауық қуып өмірін серілікпен өткізіп келе жатқан жігіттің, әйелінің ыңғайына көне қоймады. Содан барып араларында реніштер туып, аяғы ажырасып тынады.

Жүгені сыпырылып, әлі тұғырынан таймаған Нұрмұханбет болып тұратын той-думандарда әнін айтып, жырын жырлап, той бастар өнерінің арқасында көптің сыйқұрметіне бөленіп жүре береді. Өмірге келген сәби анасы Гүлсімнің тәрбиесінде қалып қояды.

Жанып жүрген жігіт қарап қалсын ба, Нұрмұханбет көп кешікпей Иғайша деген қыздың сұлу сымбаты мен инабаттылығына тәнті болып, құмартуы арта түседі. Бойжеткен де кет өріге бармай, жаздың бір кешінде дүркіреген үйлену тойын жасап, екеуі жанұя құрады. Иғайша болса күйеуінің серілігіне кеңшілік білдіреді. Жыл мезгілі өте бере Иғайшаның аяғы ауырлап, 1935-ші жылы мамыр айының он жетінші жұлдызында інгәлатып, дүниеге шекесі торсықтай бір сәби әкеледі. Ән мен жырын кезек шырқап отырған Нұрмұханбеттен сүйінші сұрай барған Бекшетай құрбысын ертіп «Сегізінші ауылға» ат басын бұрады.

Шілдеханаға жиылған қауым келген Нұрмұханбетке:

— Ұлыңның бауы берік болсын!

— Жасы ұзақ, дәу мұғалім болсын!— деген тілектерін айтып алды-артына шығады.

Жиылған жұрттың білдірген тілектеріне рахметін айтқан Нұрмұханбет аялдамастан үйіне қарай бет түзеді.

Сәби қырқынан шығар алдында молда шақырылып, азан айтылып Нұрмұханбеттің ұлына Бекмұханбет деп ат қояды.

Бекмұханбеттен кейін де Иғайша күйеуіне Әбуканипа атты қыз сыйлады.

«Сегізінші ауыл» кейін Қарасу ауылы болып аталады. Сол Қарасу ауылындағы жетіжылдық мектептің табалдырығын 1943-ші жылы аттап, 1950-ші жылы тамамдайды. Сегізінші сыныпты аудан орталығы Ақсудағы Ыбрай Алтынсарин атындағы орта мектепте келіп оқиды да, 1954-ші жылы қолына аттестат алып шығады.

Жоғарғы оқу орнына қабылдануына балы жетпей қалған Бекмұханбет әскер қатарына шақырылады. Үш жылға жуық созылған әскери міндетін Азербайжан елінде, Каспий теңізінің жағасындағы Порт Ильича, Прицип деген қалаларында өтеді.

Сол бір жылы Совет Министрінің қаулысы бойынша әскер қатарында жүрген, орта білімі бар, барлық тұрғыдан өзін үлгілі ұстаған жауынгерлерді жоғарғы оқу орнына құжаттарын тапсыруға ұлықсат болады. Ол оқу орнынан шақыру қағазы келсе әскери бөлімше қарсылық көрсетпей ол жауынгерді оқуға жіберуі тиіс. Барып емтиханын ойдағыдай тапсырып, оқу орнына қабылданса, әрі қарай оқи береді де, емтиханды тапсыра алмай қалса қайтып келіп әскери міндетін аяғына дейін атқаратын болады.

Оқысам, жоғары деген білім алсам деп ынтасы ауып жүрген Бекмұханбет бұл қаулыны оқи сала, құжаттарын жиыстырып, арызын жазып, ҚазГУ-дің тарих факультетіне жібереді. Көп кешікпей әскери бөлімшесіне жеделхат келді. Тамыз айының бірінде емтихан басталады. Нұрмұханбетов Бекмұханбет келсін депті.

Әскери бөлімшенің бұйрығы шығып, Нұрмұхамбетовтың оқу орнына баруына ұлықсат бергенше тағы біраз уақыт өтіп кетеді. 1957-ші жылы шілде айының аяғына таман Бекмұханбет әскери бөлімшедегі құрбыларымен қоштасып жолға шығады.

Баку қаласына келіп, кемемен Красноводск қаласына жетеді. Ол қалада поездға отырып Алматыға тартады. Алматының вокзалына тамыз айының екінші жұлдызында

келеді. Вагоннан түскен бойы арқақабын арқалаған Бекмұханбет КазГУ-ге жүгіреді.

Қабылдау комиссиясының төрағасы Шупековтың қабылдауында болып, әскер қатарынан босап, емтихан тапсыруға келгенін айтады.

— Әскер қатарында болғаныңды жалтыратып кеудеңе таққан значоктардан да байқап тұрмын, бала. Алғашқы емтихан кеше өтіп кетті. Бұл жылы оқудан қалып қойдың. Келесі жылы келерсің,— деп шалқайған Шупеков орнынан тұрып теріс айнала берді.

— Үлгере алмай қалғаным, әскери бөлімше бұйрығын кешіктіріп барып шығарды. Оның үстіне кемесі бар, поезы бар ұзақ уақыт жол жүріп қалдым. Поездан түскен бетім осы. Бірден сізге келіп тұрмын,— дейді Бекмұханбет кешіккен жағдайын түсіндіріп.

Жүзін Бекмұханбетке бұрған Шупеков:

— Енді маған неғылдейсің? Кешігіп келген өзіннен көр. Бір сен үшін емтихан алатын лауазымды ұстаздардың басын қайта қоса алмаймын. Айттым ғой, келесі жылы келерсің деп. Келесі жылы тағы кешігіп қалып жүрме,— деп езуіне шамалы мысқыл күлкісін үйірді.

Мектеп бітіре салып оқуға келіп тұрған емес, Бекмұханбет әскер қатарында үш жылға жуық жүріп ысылған, қаймықпай ойындағысын айта білетін азамат екенін байқатты.

— Олай болса,— дейді Бекмұханбет.— Қалған емтихандарды тапсыра берейін. Кешігіп тапсыра алмай қалған тарих пәнін деканмен келісіп соңынан тапсырармын,— деді қандай істің болмасын шешімі болатынын білдіріп.

Шупековтың көзі алара түсті. Мына әскер қатарынан қайтқан жігіттің нық сөйлеп, ұсыныс жасап тұрғаны оған екі түрлі әсер қалдырды. Бірі, кәдімгідей қызмет орнындағы үлкен кісімен қаймықпай пікір таластыруға даяр екенін байқатса, екіншісі — батылдығы, өзіне өзі сеніп тарих пәнінен де емтиханды тапсыра алатынын нық айтып тұрғаны еді. «Қазақ жастарының бәрі осы жігіттей батыл болсашы...» деген ой да орала берді. Таразының басын алған екінші әсері басып кетті де:

— Тіл факультетінің абитуриенттері бүгін тарих пәнінен емтихан тапсырып жатыр еді. Жүр, жағдайыңды айтып қазір мен сені солардың арасына кіргізіп жіберейін. Тапсырып шықсаң шықтың, тапсыра алмасаң құжаттарыңды ал да үйіңе қайт,— деді де сыртқа қарай бет алды. Бекмұханбет оның соңына ілесті.

Кезегімен кірген Бекмұханбетке емтихан алып үстел басында отырған үш мұғалім зер сала, сынай қарады. Олар-

дың қадала қараған көздерінен бұл қаймығар емес. Аяғын нық басып қастарына келіп, сәлем берді. Сәлемін алған орталарында отырған толық денелі ұстаз:

— Аты-жөнің?— деп алдында жатқан қағазға үнілді.

— Бәке, бұл жігіт әлгіндегі келіп Шупековтың айтып кеткен жігіті болар, аяғындағы керзі етігіне қарағанда,— деп сыбыр ете қойды. Бәкең әскери тәртіппен сымдай тартылып тұрған жігітке қайта көз тастады.

— Аты-жөнім Бекмұханбет Нұрмұханбетов. Мен құжаттарымды тарих факультетіне тапсырған едім, үлгере алмай кешігіп қалыппын. Емтихан кеше өтіп кетіпті.

— Ия, ия. Дайындығың қалай?

— Тапсыра алатын ойым бар, ағай,— деді Бекмұханбет бұл жерде де өзінің батылдығын байқатып.

— Олай болса ана жатқан емтихан билеттерінің біреуін ал,— деді үстел үстінде жайылып жатқан билеттерді иегімен мезгеп.

Беттері төмен қарап тізіліп жатқан билеттердің орта тұсынан Бекмұханбет біреуін суырып алды. Содан біраз уақыт билеттегі сұрақтарды оқып тұрып қалған еді.

— Нөмірі нешінші?— деді Бәкең.

— Он жетінші.

— Бірден жауап бересің бе, әлде ойлануға уақыт керек пе?

— Ұлықсат етсеңіздер біраз отырып ұмытып қалғандарымды есіме түсірейін,— деді Бекмұханбет езу жиып.

— Ұлықсат, ұлықсат. Әне, ана жерге барып отыр да есіңе түсір, есіңде қалғаны болса,— деді Бәкең мына абитуриенттің ойнақы мінезі мен өзін өзі еркін ұстағаны көңіліне қиғаштау келіп.

Бекмұханбетте қайбір дайындық болсын. Емтихан тапсырады екем деп кітап бетін ашып та көрген жоқ. Оған уақыт та, жағдай да болған емес. Поездан түскені әлгінде ғана. Әйтеуір бойында сасып-салдырау байқалмайды. Қайта өзін ойнақы ұстап, әлденеден қаймығар емес.

Бекмұханбет кірген кезде дайындалып отырған үш абитуриенттің үшеуі де кезегімен жауаптарын беріп сыртқа шығып кеткен соң, Бәкең:

— Ал Бекмұханбет, сұрақтарға жауап беруге даяр болсаң мұнда кел,— деді.

Лып беріп орнынан жеңіл көтерілген Бекмұханбет ұстаздар отырған үстел қасына келіп бойын тіктеп алды да, емтихан билетіндегі бірінші сұрақты оқыды.

— Морозов ереуілі.

— Ал, айта ғой.

— Ереуілдің жақсы өмірден болмайтынын бәріміз білеміз...— деп сөйлеп кеп кетті Бекмұханбет. Содан қой-

шы, жұмысшылардың басында кездесетін ауыртпалықтардың бәрін жиып-теріп айтып жатыр, айтып жатыр. Емтихан қабылдаушылар біріне-бірі қарап: «Жақсы, жақсы» деп қояды. Олардың онысын естіген жігітің одан әрі екпіндей сөйлеп.— Жалақының орнына ақша емес жарамсыз жатқан заттарды ұсынып, тіптен шіріген капуста, сасып кеткен балықтарды береді...— деп те жіберді.

— Жарайды, келесі сұрағыңа көш,— дейді езу жиған Бекен.

Бекеннің сөзіне тоқтаған Бекмұханбет жоқ. Енді ереуілдің не себептен шығатынын айта жөнелді.

— Бекмұханбет, тоқтай тұршы. Олай болса алдымен сен мынаны айтшы. Морозов деген кім өзі?

Біраз ойланып алған Бекмұханбет ол сұраққа да жауап берді.

— Кім болушы еді. Ол, Морозов деген ең, сол кездегі ең саналы жұмыскер. Өз қатарындағы адамдардың алды. Революциялық санасы өсіп жетілген азамат. Ереуілді ұйымдастырушылардың бірі. Жұмысшыларды жақсы заманға апаратын жол бастаушысы,— дейді бір деммен.

Тыңдап отырған мұғалімдер бір-біріне қарап алды. Содан Бекен қабағын қалыңдата түсіп:

— Екінші сұрағыңа көш,— деді.

— Екінші сұрағым: «Максим Горькийді неге пролетариаттардың ұлы жазушысы деп атайды?»

— Ал, айта ғой, неге олай атайтынын.

Емтихан алып отырған ұстаздардың бірде езу жиып, бірде қабақтары түйіліп отырғандарында Бекмұханбеттің шаруасы болмады. Мектепте Максим Горькийдің «Ана» атты шығармасын талдап, жүрегін жұлып алып жарық беретін Данко мен «Буревестнигін» жаттағаны бар. Осылардың төңірегінен есінде қалғандарын әсерлеп айтып берді.

Әскер қатарында жүргенде саяси сағатта тыңдайтын баяндамалар мен газет, журнал оқып сауатын ашатын тұстары болатын-ды. Сондағы естіп, білгендерінен, «Совет жауынгерлерінің Ұлы Отан соғысындағы неміс фашистеріне берген бір соққысы жайында» деген үшінші сұраққа да жауап беріп тастады. Емтихан алып отырған ұстаздар бұл баланың оқуға деген ынтасы зор екенін байқаса да, әділ бағасын берді.

— Жарайды, енді алған бағанды шығарып көрелік,— дейді Бекен.— Бірінші сұраққа берген жауабың «Екі» деген бағадан аса алмады. Екінші, үшінші сұрақтардың жауабына «Үш» деген бағаны қинала-қинала қоюға болады. Бәрін қосып, шыққан санды үшке бөлсек, алған баған

«Үшке» жетпей тұрғаны. Сонымен бүгінгі емтиханнан алған бағаң — «Екі» — деді.

Бекмұханбет қаншалықты өзін еркін ұстап, батылдық көрсетсе де, алған бағаң «Екі» деген кезде, бір сәт үнсіз қысылып қалды. Отырған ұстаздар болса бір-біріне қарап күледі. Бекмұханбетке жүзін бұрған Бекең езуінен күлкісін жимай:

— Бірінші сұрағыңның жауабы «Екі» болған себебі, Морозов революционер де, жұмыскер де емес. Ол деген фабрикант болған адам. Осыдан-ақ өзің түсіне бер, қойылған сұраққа қалай жауап бергенінді, — деді.

— Жарайды, айтқан бағаларыңызға таласым жоқ, — деді, «Екі» алдың деген сөзден сасып қалған Бекмұханбет есін жиып, бойын тіктеп. — Әскер қатарынан босап, поездан бүгін келіп түстім. Қалған пәннің емтихандарын тапсырып болған соң бұған да дайындалып келейін деген едім. «Кейін бір сен үшін мұғалімдердің бас қосар уақыттары болмайды. Тапсырсаң бүгін тапсыр» деп Шупеков ағай ертіп келіп сіздерге кіргізіп жіберді. Жасымнан ойлаушы едім тарихшы болсам деп. Өздеріңіздей тарихшы бола алам ба, жоқ па тағы бір сынап көрсеңіздер, — деді түпкі ойын жасырмаған Бекмұханбет.

Бекең қасында отырған әріптестеріне «Қалай?» дегендей кезек қараған еді, олар бастарын изеп келіскендерін білдірді. Содан соң Бекмұханбетті алдына отырғызып алған Бекең тарихтың әр кезеңінен сұрақтар қойып қарапайым әңгімеге көшті. Бекмұханбет болса да кідірмей білгендерін әсерлеп айтып жатыр. Әлден соң Бекең:

— Жарайды солдат, емтиханнан алған бағаң «Үш» болсын, — деді де алдында жатқан ақ параққа әлденені жазып қойды. Рахметін айтқан Бекмұханбет, қуаныш сезімін жасыра алмай Шупеков ағайына қарай жөнелді. Ұлықсат сұрамай-ақ кіріп келген Бекмұханбетке жалт қараған Шупеков:

— Не? Тапсырдың ба? — деді

— Ия. Тапсырдым.

— Қандай баға алдың?

— «Үш» деген баға. Ашып айтыңызшы, ендігі жағдайым не болатынын. Қалған пәндерден емтихан тапсыруға қаламын ба, әлде құжаттарымды қолтықтап алып әскери бөлімшеме қайта берейін бе? — дейді сұрана қараған Бекмұханбет.

— Жарадың, жауынгер! Мә, мынаны апарып берсең жатақханадан орын қарастырады. Қалған емтихандарға дайындықпен келетін бол, — деген Шупеков Бекмұханбеттің қолына тілдей қағазды ұстата қойды.

Келесі емтихан әдебиет пәнінен болды. Бекмұханбет әдебиетке жасынан жақын болатын-ды. Кітаптарды көп оқитын-ды. Тіптен кұрбылары бойжеткендерге деген ын-таларын өлең жолдарына орап жазып берші деп келіп тұратын. Сөйтіп жүріп өлең шумақтарын жазуға машықтанып алған. Мұнысы әдебиет пәнінен «Бес» деген баға алуына көмегі болды. Келесі екі пәннен алған бағалары «Төрт». Соңғы емтихан диктант жазу. Оны да жазып шықты. Бірақ одан алған бағасын әлі білмейді.

Оқу орнына түсем деген үміткерлердің емтиханда алған бағаларын сараптап, қабылдау комиссиясы өз жұмысын бастап та кетті. Қабылдау комиссияның алдына барып-қайтқандардың бірі «алақайлап» қуанып шықса, кейбіреулері үн-түнсіз жүзін төмен тастап, жанары жасаураған қалпы сыртқа қарай кетіп жатыр. Қабылдау комиссияның алдына бару кезегі Бекмұханбетке де келді. Олар отырған кабинетке кірген Бекмұханбет үстел басында қаздай тізілген комиссия құрамын жанарымен шолып өтті. «Бәрі тарих факультетінің мұғалімдері болар?» деген жорамал жасады. Олардан шеттеу, жеке үстел басында отырған хатшы, өзі дәлізге шығып кезегімен шақырып келген Бекмұханбеттің құжаттарын қолына алып орнынан көтерілді.

— Оқы,— деді төргі үстел басында отырған ет-жеңді, жасы алпыстың ар жақ, бер жағындағы кісі. Бекмұханбет сонынан білді. Ол кісі тарих факультетінің деканы Мұсатай Ақынжанов екенін.

Хатшы келіншек қолына алған қағаз бетіндегі жазуды оқи бастады.

— Тарих пәнінен «Үш».

— Негізгі пән тарихтан алған бағасы «Үш» болса оқуға қабылдауға болмайды. Ауылына қайта берсін. Келесісін шақырыңдар,— деді сарапшылардың бір мүшесі Қабиев.

Отырғандардың орта тұсынан орын алған қауға сақал орыс жігіті Калистратов орнынан көтеріле бере:

— Жолдастар, негізгі пәннен «Үш» алды екен деп шығарып жібергеніміз обал болады. Келесі пәндерді қалай тапсырды екен тыңдап көрелік,— деді.

— Дұрыс айтады. Мария, әрі қарай оқы,— деді Калистратовтың қасында отырған жігіт.

Жақтастар табылып оң пікір айтылғанына Бекмұханбет қуанып-ақ қалды. Мария әрі қарай оқыды.

— Әдебиет пәнінен «Бес».

— Әне, айттым ғой,— деген Калистратовтың даусы күжете қалды.

Келесі пәндерден алған бағасы «Төрттер» екенін оқып берген Мария, енді сарапшылар тобына жәудендей қарап алды да:

— Диктант — «Екі» — деді.

Орнынан ұшып тұрған Қабиевтың:

— Айттым ғой, келген жағына кете берсін деп! Қаншама уақытты босқа жоғалттық, — деген даусы өктем шықты.

Калистратов асықпай орнынан тұрып Марияның қасына келді де.

— Әкелші, жазған диктантын оқып шығайын, — деп қолын созды. Қолына алған диктантты шолып шығып. — Жолдастар, мұндағы түзетулердің өзінде қате бар. Менімше бұл «Екіге» емес, кемінде «Үшке», немесе «Төртке» жазылған еңбек, — деп әріптестеріне көрсетеді де, төрде отырған деканға апарып береді.

Бекмұханбетте үн жоқ. Калистратовтай қорғаушы болғанына қуанып-ақ тұр. Диктанттың қай сөздерінен қате жіберіп алғанын білгісі де келеді. «Әкелші, өзім оқып көрейін» деуге бұл жолы батылы бармады.

Үнсіз отырып диктантты оқып шыққан декан:

— Партия қатарында бармасың? — деді Бекмұханбетке жүзін бұрып.

— Жоқ. Партия қатарына өтуге жағдай болмады. Жылға жетпей әскери орным ауысым тұрды.

Әріптестеріне көз жүгіртіп алған декан, шамалы ой үстінде отырды да:

— Нұрмұханбетов, тарих факультетінің бірінші курсының студентімін деп өзінді есептей бер. Оқу орнына қабылдануыңмен құттықтаймын! — деді жылы қабақ көрсетіп.

— Рахмет, сіздерге! — дегеннен басқа еш нәрсе айтпаған тарих факультетінің бірінші курс студенті әскери тәртіппен артқа қарай сарт бұрылып, сыртқа қарай шығып кете барды.

Бекмұханбет қазақ тобында. Калистратов орыс тобына сабақ береді. Өзара сәлемдері түзу. Кездесе қалған жерде Калистратов Бекмұханбеттің жағдайын сұрап, ақыл-көнес беріп қамқорлық жасап жүрді. Бірер жылдан соң екеу ара достасып та кетті. Ал Қабиев болса, оу қабылдау комиссияның құрамында болған кезінде ұпайын алдырып қойғанын ұмытар емес. Сабағына келген Бекмұханбетке қисық-қыңыр сөздер айтып мазасын алумен болды. Оған бой алдырып жүрген Бекмұханбет жоқ. Сөзіне қарай жауабын беріп, жынын одан әрі қоздырады. Несін айта берейін, оқу орнын тамамдап, мемлекеттік емтихан үстінде де Бекмұханбетке тақымын батырып бақты. Басқа пәндерден

«Жақсы», «Өте жақсы» деген баға алған сабазын, Қазақ ССР тарихы пәнінен «құлап» қала жаздап «Үшке» өзер дегенде қолы жетті.

Бекмұханбет қашан да тыныш жүрген бе. Біреудің теріс қылықтарын көріп, орынсыз айтылған сөздерін естісе болғаны, бет-жүзі демей тиісе кететін әдеті бар. Осы мінезі кейбіреуге ұнай қоймайды. Институттағы жаңа тарих пәнінен дәріс беретін мұғалім, лекцияны қазақша оқып тұрып, аяқасты орысша сөйлей жөнелетін әдеті бар-ды. Орыс тілінде біраз қарқындап алып, қайтадан қазақшаға көшетінін өзі де байқамай қалады. Бір тілден келесі тілге ауысқанда, бұрынғы айтқандары қайталанып жатады. Содан лекциясы аяқталмай қонырау қағылып кететін кездері де болып тұрады. Онысы Бекмұханбеттің қытығына тие берген соң, бір күні: «не таза орыс емес, не таза қазақ емес, әй сорлы қазағым-ай!» деп кіжініп алды да, ақ парақтың бетіне:

Зорлықпен басын қосып екі тілдің,
Бопалап, былықтырып ботқа қылдын.

Ішімді осы ботқаң бүлдіріп жүр,

Сұртсең де, жаласаң да өзің біл,— деген өлең шумағын түсірді де, оны төртке бүктеп алдында отырған студентке ұсына қойды. Шумақ өлеңді оқып шыққан ол күліп алды да әрі қарай жіберді.

Студенттер лекция тындамай бір-біріне қол созып, алған парақты оқып шығып күліп жатқандарын байқап қалған мұғалім:

— Доғарындар күлкіні! Әкел бері андағы қағазды!— деп аяғын жедел басып барып алдыңғы қатарда отырған студенттің қолынан әлгі парақты жұлып алды.

«Енді не болар екен?!» деген студенттер жым болды. Өлең шумағын оқып шыққан мұғалім:

— Мұны кім жазды?!— деді даусын одан әрі көтере сөйлеп.

Жасырын, қалқада қалып қоятын мінез қанында жоқ Бекмұханбет орнынан ұшып тұрып:

— Мен жаздым,— деді.

—Отыр!— деді зірк ете қалған мұғалім. Басқа сөзге келмей орнына барып лекциясын жалғастыра берді.

Мұғалім қайтып ол жайында өңгіме қозғап Бекмұханбеттің бетіне баспады. Еш нәрсе болмағандай түр көрсетіп жүре берді. Сөйтіп өзінің ұстаздық азаматтығына жоғарғы деңгейден орын берді. Бекмұханбет те осы күнге дейін ол ағайының қытымыр, кекшіл емес кешірімділігіне дән риза болып есіне алып қояды. Әрине, әлгі бір шумақ өлең оған да әсерін тигізген болар, содан кейін лекция оқып тұрып орысша сөйлей жөнелуді азайтты.

III

Емтихандарын тапсырып, оқуға қабылданған студенттерді аудиторияға жиып алған Мұсатай Бекболатұлы жаз бойы, оқу жылы басталғанша, көтерілген тың жерге барып ауыл адамдарына көмектесіп келетіндерін, оның әлеуметтік, саяси тұрғыдан жан-жақты мәні барын айта келіп.

— Бір апта уақыт берем. Осы уақыттың ішінде үйлеріңе барып керекті киім-кешектеріңді алып келулерің тиіс. Түрлі сылтау айтып жұмысқа бармай қаламыз деушілер болса, ондайлардың институтта қалу-қалмау мәселесі қаралатын болады. Осы жағын мықтап естеріңде сақтандар,— дейді. Содан соң барып, айтқанын мақұл алып бастарын шұлғып, жанарлары жайнаған студенттердің енді тарай берулеріне ұлықсат беріледі.

Деканның бұл шешімі Бекмұханбетке қиындау келіп тұр. Үш жылға жуық әскер қатарында болып үй-ішін сағынып-ақ жүрген еді. «Үйге жеткенше бір-екі күн, келгенімше бір-екі күн. Ар жағында не қалды? Қой, деканға барып жағдайымды айтып көрейін» деген тоқтамға келген Бекмұханбет барып Мұсатай Бекболатұлы отырған кабинеттің есігін қағады.

Жағдайын айтып, ауылшаруашылық жұмысына осы жылы бармай-ақ қойсам деген тілегін білдіре келіп:

— Үш жылдан бері көрмеген ата-ана, бауырларымды сағынып жүрмін, Мұсатай Бекболатович. Оны өзіңіз де білесіз.

— Айналайын, олай болса ұлықсат. Мауқынды басып, ата-анаңды қуантып кел. Тек сабақтан қалып қойып жүрме. Бар, бара ғой,— деп ұлықсатын берді.

— Рахмет, ағай!— деп Бекмұханбет шығар есікке қарай бұрыла берген еді.

— Тоқтай тұршы,— деп Бекмұханбетті қайырып алды да.— Әскер қатарынан босап келе жатыр екенсің, үйіңе де әлі бармапсың, қаражаттан қысылып қалған боларсың?— деді.

— Жол машиналарына қол көтеріп, тоқтағандарына кезек мініп жетіп қалармын, үйге. Машина айдаушылардың да арасында ақ көңіл ағайындарымыз бар ғой. Жолда қалдырмас,— деді Бекмұханбет.

— Дегенмен бір айлық степендияңды ала кет. Жолда қысылып қалып жүрме,— деп тілдей қағазға әлденені жазып.— Мынаны бухгалтерияға апарып бер,— деп Бекмұханбеттің қолына ұстатты. Қайталап рахметін айтқан студент сыртқа қарай шығып кете барды.

Арқақабын арқалаған Бекмұханбет Қарасу аулының шетіне келгенде жүк машинасынан түсіп қалады да, үйіне қарай адымдап жаяу келе жатады. Нұрбала әжей күнді қолымен көлегейлеп, көше бойында жанарына ілінген жауынгер жігіттің кім екенін қадала қарап, тұрып-тұрып тани кетті.

— Әй, мына келе жатқан Иғайшаның баласы Бекмұханбет қой!— қасына жақындай түскен оған қарсы жүріп.— Қалай, қарағым? Аман-есен әскерден босап келемісің? Ақ-көлігің аман ба? Айналайын... Әй, Кенжехан, тез, жүгіріп барып Иғайшадан сүйінші сұра, баласының әскерден келе жатқанын айтып,— деп үйден шыға қалған қызын Нұрмұханбеттердікіне жүгіртіп жіберді.

Ауласында күйбің тірлікпен жүрген Иғайшаның қасына Кенжехан ентіге салып жетеді.

— Айналып кетейін Кенжехан, не болды саған?! Аманшылық па?— деп қыздың білегінен ұстай берді,

— Апа, сүйінші! Сүйінші!— деп ентігін баса алмайды. Түрі бал-бұл жанып тұр.

— Сүйіншіңе қалағаныңды ала ғой, қарағым. Айтшы мына айтып тұрғаның ненің қуанышы?!— дейді жүзі жадырай берген Иғайша.

— Балаңыз... Бекмұханбет ағам әскерден келе жатыр, апа! Әне,— деп Кенжехан жол жақты көрсетіп сұқ саусығын шошайтады.

Осы сәтте көше бойының бұрылмасынан үйіне қарай қадамын тездете басып бет түзеген ұлын Иғайша да көреді.

— Айналайын ботам, келе жатыр екенсің ғой?!— деп үстіндегі кең пішілген шыт көйлегінің етегіне шалыныса бере ұлына қарай еңкеңдей жүгіреді. Бара баласын құшағына көміп:

— Құлыным менің... Ботам менің... Аман-есен келдің бе? Сағындым ғой, сені...— деп екі бетінен кезек сүйіп, қос жанарынан төгілген қуаныш жасы омырауын жуып кеткенін байқамады.

Аяғын әзер басып жеткен Нұрбала әжей мен көрші-қоландары да жиылып қалды. Баласы әскерден келіп қуаныш құшағына бөленгеніне олар ақ ниеттерін білдіріп, қалжыңдарын да қосып:

— Иғайша, балаң әскерден келіп көзайым болдың ба?

— Ендігі той сенің ауылыңда.

— Әй, бір тойлаймыз ғой!

— Әй, Иғайша, мен ұмыт қалып қоймайын.

— Несі бар, шақырмаса да келеміз,— деп жиылған қауым мәз-мейрам.

— Айналайындар, шақырмасам да келіндер. Келмей қалатындарына ренішім таудай болады,— деп Иғайша ағынан жарылып, көз жасын орамалының ұшымен құрғатып алып.— Құлыным менің... Ботам менің...— деп ұлын қайта құшты.

— Нәнәм қайда?— деді біршама ана құшағынан мауқы басылған Бекмұханбет.

— Әкең де қазір келіп қалар. Шаруамен Бекшетайдікіне кеткен еді.

Жүгіріп келіп құшағына көмілген қарындасын құшқан Бекмұханбет, үйге қарай жетелеген анасының ырқына көне берді.

Көп кешікпей үйіне кірген Нұрмұханбет басындағы қалпағын шешіп босағада қағулы тұрған жалғыз тал шегеге іле салып:

— Аман-есен келдің бе, балам?! Кейінгі күндері хабар-ошарсыз кеттің ғой. Жаман ойға адам баласы жүйрік келеді,— деп кең құшағын аша берді. Орнынан атып тұрған бала әке мейіріміне көмілді.

Ата-ана, туған-туыстарды тек қана Бекмұханбет сағынбаса керек. Әскери міндетін атқарып қайтқан оны күн аралатпай қонаққа шақырып, сый-құрметтерін көрсетіп жатты. Қонақтан кеш қайтатын Бекмұханбет ертесінде ұйқысын қандырып, төсегінен жәй тұрады. Оның тұрғанын жолдас-жоралары күтіп алып, күні бойы олармен болады. Бел шешіп дегендей, жайбарақат отырып ата-анасымен әңгімелесуге де уақыт болмады. Оның үстіне нағашылары тұратын Абай ауылына барып, екі апта бойы ол жерде жатып қалды.

Бала кездерінен бірге өскен Бекшетай мен Нұрмұханбет қол алысып, кеуде қағысқан достар. Әскерден келген ұлымен қосып Нұрмұханбет пен Иғайшаны Бекшетай үйіне қонаққа шақыруын жиілетіп жіберді. Өздері де Нұрмұханбеттердікіне кіріп-шығуларын көбейтті. Оған онша мән бере қоймаған Бекмұханбет, бір күні кешкүрым есік алдына келе беріп кілт тоқтай қалды. Әкесі сөйлеп жатыр. «Әрі қарай не айтар екен?» деген ойда.

— Беке,— дейді әкесі сабырлы үнмен.— Екеуіміз кеуде қағысып дос болғалы не заман. Адалдығымызға бір алланың өзі куә. Жас болса келіп қалды. Сол адал достығымызды жалғастыратын ұл, қыздарымыз бар емес пе. Солар жалғастырса деген оймен бір түйін түйіп жүрмін.

— Ол қандай түйін, Нүреке?— дейді Бекшетай досының түпкі ойын түсінсе де.

— Балам болса әскер міндетін атқарып келді. Күләтай болса кәмелеттік жасқа толды. Біздің достығымызды сол

екеуі жалғастырса. Құдай қосқан құда-жекжат болсақ деген арман үстінде жүрген жайым бар. Бұл ойымды қалай дейсің, Беке?— деп ойын бір ырғақпен айтып шықты.

— Нұреке, ойынды да, сөзінді де түсіндім. Ыстық-суығынды бірге көріп жүрген досыңмен құдай қосқан құда болу кімнің болса да арманы ғой. Мен үшін де ол өмірдегі көрсем деген қуаныш пен бақытымның бірі. Тек жастардың өздері не дер екен? Қызым болса оқуын қалдыра қояр ма екен? Әрі қарай оқуымды аудан орталығына барып оқысам деп жүр,— деді Бекшетай «мақұлға» да, «болмайдыға» да бармай.

— Ұлыммен өзім сөйлесіп көрейін. Не дер екен. Ал Күләтаймен бәйбішең тілдессін. Қыз бала анасымен сырлас келеді ғой...

Осы сәтте есік ашылып сыртқа шыққан қарындасы:

— Аға, үйге кірмей мұнда неғып тұрсың?— деді ерке-лей сөйлеп.

— Ия, ия, Кәзір кірем,— деген Бекмұханбет есіктің тұсқасына қолын соза берді.

Ертесінде астан кейін күреңқасқаны ерттеп жатқан әкесінің қасына келген Бекмұханбет:

— Нәне...— деді.

Бекмұханбет әкесін «Нәне» дейтін. Бала кезінде Пушкиннің шығармаларын зер сала ынтасымен оқитын ол, оның жынысының әйел адамы екенін білмеген. Бірақ ол няняның Пушкинге деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын жақсы ұққан. Ондай адамды «Нәне» деп атайды екен ғой деп ойлаған ол, әкесін «Нәне» деп кетеді. Кейін келе Бекмұханбеттің Нәнелеуіне қарай әкесінің іні-қарындастары мен келіндері де ол кісіні Нәне деп атайтын болды. Нұрмұханбеттің құлағы оған әбден үйреніп алған.

— Ие, балам? Бірдеме айтайын деп пе едің?— деді Нұрмұханбет ертоқымның тартпасын тартып жатып.

— Нәне, мен оқуға түстім.

— Қай оқуға? Қашан?

— Әскер қатарынан босап келіп, КазГУ-дің тарих факультетіне.

— Оны айтпай нағып жасырып жүрсің осы күнге дейін?— деді әкесі шамалы өкпесін білдіріп.

— Айтуға реті келмеді. Өздеріңіз де еш нәрсе сұрамадыңыздар.

— Айтпасаң біз қайдан білейік, не істеп жүргеніңді. Оқуға түсуіңмен!— деп келіп әкесі баласын құшағына алып, маңдайынан сүйді.

— Бір аптадан кейін оқуға кетуім керек.